

Zofia MAVAR

Ministerstwo Kultury Republiki Chorwacji
Zagreb, Chorwacja
e-mail: zofia.mavar@min-kulture.hr

PROBLEMY REWALORYZACJI, ZAGOSPODAROWANIA I ZARZĄDZANIA POWOJSKOWYM KRAJOBRAZEM KULTUROWYM W CHORWACJI

słowa kluczowe: Chorwacja, krajobrazy powojkowe, rewaloryzacja, krajobraz kulturowy

WPROWADZENIE

Chorwacja jest małym państwem, które wskutek specyficznego rozwoju historycznego cieszy się bogactwem formy i treści krajobrazu kulturowego, chociaż tradycja ochrony tego krajobrazu nie jest zbyt długa. Z uwagi na geopolityczną pozycję i strategiczno-wojskowe znaczenie tego kraju, w jego bogatej spuściznie kulturowej ważne miejsce zajmują liczne obszary, zespoły, obiekty i elementy architektury obronnej z różnych epok historycznych. Znaczna ich liczba powstawała od najdawniejszych okresów historycznych wzdłuż szlaków handlowych, które poprzez terytorium Chorwacji, łączyły Europę z Bliskim i Dalekim Wschodem. Systemy obronne wraz z siatką dróg rozwijały się stopniowo w toku różnych wypraw wojennych i burzliwej historii tej części Europy. Obszar Chorwacji, bowiem, stał się polem konfliktów zbrojnych i na morzu, i na lądzie, i przy tym nieustannie podlegał zmianom terytorialnym (Marković, 1995; Regan, Kaniški, 2003).

Najwcześniejsze budowle obronne, powstałe głównie z naturalnej potrzeby obrony siedlisk ludzkich i traktów komunikacyjnych, może dziś w krajobrazie odkryć tylko oko doświadczonego archeologa. To samo można stwierdzić w odniesieniu do większości fortyfikacji powstałych w myśl strategii i potrzeb Cesarstwa Rzymskiego dla zabezpieczenia i kontroli jego granic (*rzymski limes*), kluczowych kierunków komunikacyjnych i newralgicznych punktów związanych z przeprawami rzymskich legii: brodów rzecznych, mostów, wąwozów itd. Materialne ślady, niegdyś przemyślnie rozbudowanego systemu obronnego złożonego z obozów (*castrum romanum*), wież strażniczych (*turres*), twierdz (*arces*), itp. wzniesionych wzdłuż

granic imperium rzymskiego i na ich zapleczu dla bezpieczeństwa transportu i potrzeb logistyki rzymskich legii, tkwią gdzieś pod ziemią pozostawiając w krajobrazie ledwo widoczne znaki. Większość tych lokalizacji jest znana z materiałów źródłowych, niektóre zdradzają toponimy, a rzadkie są przedmiotem wykopalisk archeologicznych lub prezentacji turystycznej. Za to jedną z wyrazistych cech krajobrazu kulturowego Chorwacji są systemy fortyfikacji z późniejszych okresów historycznych. W chronologii historycznej oddzielną grupę przedstawia system fortyfikacji z okresu Cesarstwa Bizantyńskiego (warowne osady lub pojedyncze elementy kompleksów obronnych, twierdze, wieże strażnicze). Głównym zadaniem tego systemu, rozmieszczonego wzdłuż wschodniego wybrzeża Adriatyku, na wyspach i stromych zboczach przybrzeża lądowego, czy w głębi zatok, była ochrona morskiej trasy komunikacyjnej pomiędzy Akwileją i Konstantynopolem oraz obrona portów i ujść rzecznych na tej trasie. Do dziś z tego okresu zachowane są nieliczne obiekty, które przeważnie przejmują rolę atrakcji na trasach turystycznych.

Osobną grupę w krajobrazie (zarówno na wybrzeżu jak i w głębi kraju) przedstawiają zabytkowe miasta, których fortyfikacje prezentują różne okresy historyczne, sięgające daleko w przeszłość. Spośród nich, ze względu na koncepcję obronną (zwłaszcza w XVI i XII w.), na uwagę zasługują miasta na wybrzeżu Adriatyku rozwijające się pod wpływami Wenecji (np. Zadar, Šibenik, Split i inne) (Beritić, 1962).

Doniosły wkład w kształt krajobrazu kulturowego Chorwacji dał cały okres średniowiecza, który to na dzisiejszym jej obszarze pozostawił wyjątkowo bogaty system, nie tylko miast obronnych, ale i mnóstwo obiektów obronnych takich jak wieże strażnicze, zamki, ufortyfikowane klasztory, kościoły itd.. Obszar Chorwacji w tym czasie był, bowiem często polem bitew lokalnego, regionalnego i międzynarodowego znaczenia oraz wypraw wojennych (między innymi, Tatarów, wojsk krzyżackich), a od połowy XVI w. zaś, nieustannych napadów Turków, co zmuszało do doskonalenia systemu obrony, zwłaszcza w głębi kraju, ale także i w strefie przybrzeżnej (Kruhek, 1995; Krmpotić, 1997). Z czasem stare fortyfikacje przystosowywane do nowych warunków bojowych wraz ze wznoszonymi na nowo dla potrzeb obrony przeciw Turcji stworzyły jednolity, złożony system obronny ciągnący się od wschodnich granic kraju po Adriatyk. W tym systemie szczególne miejsce zajmuje obszar strefy przygranicznej nazwany Wojenną Krainą, będący pod terytorialnym zarządem wojennej władzy austriackiego dworu cesarskiego. Organizacja terenu, gospodarka, rozwój miast i osiedli oraz życie mieszkańców, które niegdyś całkowicie podporządkowane były potrzebom obrony do dziś pozostawiły trwałe ślady w krajobrazie Krainy.

Specyficzny związek z krajobrazem stworzyły rozbudowane nowożytnie systemy fortyfikacji, które w głębi kraju w XVIII w., a w pasie wybrzeża Adriatyku w XIX i na początku XX w. wzniosła austriacka inżynieria wojskowa. Na te zamknięte kompleksy militarne rozproszone na większym obszarze składały się dzieła fortyfikacji

stałej i polowej, oraz budowie zaplecza powiązane ze sobą siecią komunikacyjną i zabezpieczone zielenią zarówno maskującą jak i towarzyszącą.

Spośród wymienionych systemów fortyfikacji do rejestru zabytków wpisane są tylko wybrane pojedyncze obiekty fortyfikacji, a ich utrzymanie finansuje się głównie z niedostatecznych funduszy państwowych, regionalnych lub lokalnych.

W dalszych naszych rozważaniach uwagę zajmą dzieła systemu bastionowego powstałe w ciągu XVIII w. wzdłuż granicy na rzece Sawie (Twierdza Brod) i złożony system fortyfikacji budowany od połowy XIX w. dla obrony Puli – głównej bazy austriackiej floty wojennej, przede wszystkim, dlatego, że aż do naszych czasów pozostały pod zarządem władz wojskowych. Mianowicie, po upadku Austrii z wybranych, solidnie utrzymanych założeń i obiektów nieprzerwanie korzystały siły zbrojne następujących po sobie reżimów politycznych i w końcu nowopowstałej Republiki Chorwacji przystosowując ich do swoich potrzeb (ryc. 1).

STAN ZACHOWANIA ZASOBÓW I ICH OCHRONA

Wspaniałe, cenne dzieła sztuki fortyfikacyjnej, których budowa pochłonęła wiele czasu, trudu i nakładów finansowych, z utratą swoich podstawowych funkcji bojowych poddane były różnym losom. Stare dzieła obronne ulokowane w otwartym krajobrazie w większości popadły w zapomnienie, a tylko nieliczne zachowane obiekty lub ich elementy symbolizują dawne czasy. Przeważnie są to dzieła ulokowane w ważnych punktach strategicznych, które w przebiegu historycznym podlegały ciągłej modernizacji lub całkowitym przekształceniom. Nieco inne losy dotknęły fortyfikacji starych miast. Burzenie starych systemów obronnych miast historycznych rozpoczęto już początkiem XIX w. (pod zarządem władz wojskowych Napoleona) i kontynuowano w okresie rządów Austrii głównie ze względów rozwojowych lub „upiększania” miasta, a nawet absurdalnie, z uwagi na rozwój turystyki. W rezultacie, w wielu wypadkach, do dziś przetrwały tylko znikome przykłady dobrze zachowanych dawnych systemów fortyfikacji np. Dubrownik, Korčula, Ston, a częściej same pojedyncze elementy (np. Zagrzeb, Krk, Senj i inne).

Wiele z zachowanych na założeniach nowożytnych fortyfikacji systemu bastionowego z XVII i XVIII w. zniszczono w myśl nowych doktryn, politycznych i urbanistycznych, już po roku 1945. Doktryna polityczna po drugiej wojnie światowej na pierwsze miejsce wysuwała potrzeby szybkiego rozwoju gospodarczego. Plany rozwoju przemysłu i związany z tym rozwój urbanistyczny miast były wyraźnym niebezpieczeństwem dla wielu ważnych założeń historycznych i powodem pierwszych poważnych konfliktów w krajobrazie. Do dziś zdecydowanie negatywnie na krajobraz Chorwacji wpływa także rozwój turystyki, która stała się jednym z ważniejszych, jeśli nie najważniejszym programem w strategii rozwojowej kraju. Najbardziej narażone jest wybrzeże, gdzie już przez kilka dziesięcioleci powstają wielkie założenia hotelowe i ośrodki turystyczne, a w ostatnich latach osiedla domów letnich w stylu

- BIZANTYŃSKIE FORTYFIKACJE / BYZANTINE FORTIFICATIONS
- RZYMSKI I BIZANTYŃSKI LIMES / ROMAN AND BYZANTINE LIMES
- NAJWIĘKSZA KONCENTRACJA FORTYFIKACJI Z OKRESU ŚREDNIEGO WIEKU
THE GREATEST DENSITY OF MEDIEVAL FORTIFICATIONS
- WAŻNIEJSZE FORTYFIKACJE ŚREDNIOWIECZNE I NOWOŻYTNE
IMPORTANT FORTIFICATIONS OF MEDIEVAL AND MODERN HISTORY
- FORTYFIKACJE Z XIX I POCZĄTKU XX WIEKU
FORTIFICATIONS FROM 19th AND EARLY 20th CENTURY

Ryc. 1. Ważniejsze fortyfikacje z różnych okresów historycznych na obszarze Republiki Chorwacji.

Źródło: opracowanie autorki na podstawie: Regan K., Kaniški T., 2003.

Fig. 1. Major fortifications from various historic eras in the territory of the Republic of Croatia.

Source: prep. by author on the basis of Regan K., Kaniški T., 2003.

pseudoregionalnym lub modernistycznym. Często te obiekty turystyczne swoim ukształtowaniem i gabarytem wprowadzają wyraźną dysharmonię w zachowany krajobraz kulturowy, a zaniedbane czy nawet wyludnione zespoły zabytkowe, miasteczka, przysiółki i kompleksy pozostają już tylko w roli kulisy.

Pomimo dużych ubytków i znacznego stopnia degradacji jeszcze wciąż wiele starych i nowożytnych fortyfikacji przetrwało do naszych czasów. Wiele z nich nie ma użytkownika lub choćby bezpośredniego opiekuna. Jednak nie zawsze użytkownik ma świadomość obowiązku troski nad odziedziczoną wartością narodową. Tu trzeba stwierdzić, że względnie dobry jest stan zachowania założeń (głównie z XIX. w.), których użytkownikiem jest wojsko. W wielu wypadkach, niestety, tylko tam się zachowały całe budowle, ale i cenne detale oryginalnego wyposażenia, nawet działa, odpowiednio zakonserwowane i w dobrej kondycji.

W nowych warunkach politycznych ze znacznym zmniejszeniem siły zbrojnej, zwłaszcza w ostatnich latach, wiele odziedziczonych obszarów wojsko opuszcza. Zarząd nad odzyskanymi terenami powojskowymi przejmuje Centralne Biuro do Spraw Zarządzania Majątkiem Państwowym lub regionalne albo lokalne władze na podstawie umowy z Ministerstwem Obrony. Często jednak ze względu na nieskonkretyzowane plany nowej funkcji i nieokreślone terminy przekazu obszaru w ręce właściwego inwestora, odzyskane wartości podlegają dewastacji. Tak, więc pod presją wielkich zmian politycznych, gospodarczych, socjalnych i innych w stanie zagrożenia znalazł się także i ten zachowany specyficzny krajobraz kulturowy.

ANALIZA WYBRANYCH PRZYKŁADÓW

Poniższe przykłady ukazują na wpływ różnych okoliczności na skuteczność ochrony i zagospodarowania dla nowych funkcji powojkowych krajobrazów kulturowych, oraz na zasady działań konserwatorskich i sposoby zarządzania tymi obszarami.

Rewaloryzacja krajobrazu kulturowego „Wojennej Krainy”

Specyficzny typ powojkowych krajobrazów kulturowych, które zajmują większe rejony przedstawia obszar tak zwanej „**Krainy**”, która od XVI w. stopniowo się kształtowała wzdłuż południowej granicy Monarchii Habsburskiej z Cesarstwem Otomańskim (Kruhek, 1995). Na tym obszarze pod specjalnym zarządem życie mieszkańców, głównie osadników w służbie obrony, w całości regulowały oddzielne przepisy wojenne, które przez wiele lat wpływały, między innymi, na rozwój sieci osiedleńczej i parcelację gruntów oraz na kształtowanie osiedli, zagród i budowli. Zachowany do naszych czasów fragment „Krainy” na terytorium Chorwacji niemal w całości prezentuje rejon Lonjsko Polje położony wzdłuż rzeki Sawy na południowy wschód od Zagrzebia. Przemiany polityczne i gospodarcze następujące od upadku Monarchii Austro-Węgierskiej, aż po nasze czasy, nie wpłynęły zbytnio na krajobraz

naturalny i kulturowy tego powojkowego rejonu. Ze względu na peryferyjne usytuowanie względem przyjętych kierunków rozwoju obszar ten omijały procesy destrukcyjne, czemu zawdzięczać można zachowanie ogólnego charakteru krajobrazu kulturowego, dopasowanego do występujących tu krajobrazów naturalnych (wiele z siedlisk przyrodniczych o znaczeniu międzynarodowym, bo niespotykanych już w większej części Europy)¹. W danych warunkach przyrodniczych w krajobrazie kulturowym rejonu zachowały się podstawowe elementy ściśle związane z historyczną funkcją, warunkami społeczno-ekonomicznymi i specyficznym tradycyjnym sposobem życia, użytkowaniem gruntów i wiele innych (toponimy, sieć drożna, ulokowanie i charakter typowego osiedla, jego kształt i organizacja, charakterystyczne typy drewnianej architektury itd.). Krajobraz zintegrowanych elementów dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego w całości odzwierciedla zachowaną ciągłość wzajemnego dzieła przyrody i człowieka akcentując wyjątkowe autentyczne, tradycyjne i oryginalne cechy (Mavar, 2001). Przykładami są: oryginalna architektura (fot. 1), dla której źródłem budulca są pobliskie nizinne lasy dębowe; rozkład funkcji mieszkalnych i gospodarczych i ich odzwierciedlenie w otwartym krajobrazie; rodzime rasy zwierząt domowych, jak posawski koń, pies, bydło, trzoda chlewna, turpolskie świnię, gęś i tradycja ich ekstensywnej hodowli i wypasu. Przyrodnicze walory i cechy kulturowe były bezpośrednim powodem, do objęcia w 1990 r. obszaru o powierzchni 500 km² ochroną jako park przyrody (Mavar, Deželić, 1998). W myśl Ustawy o ochronie przyrody parkiem zarządza specjalna instytucja, która dba o ochronę, utrzymanie i o popularyzację tego obszaru. Plan zarządzania opracowany jest według wskazań Konwencji Ramsarskiej. Trzeba podkreślić, że zachowane wyjątkowe integralne wartości przyrodnicze i kulturowe dzisiaj dały podstawy nominacji tego obszaru do wpisu na listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO, i proces ten jest właśnie w trakcie.

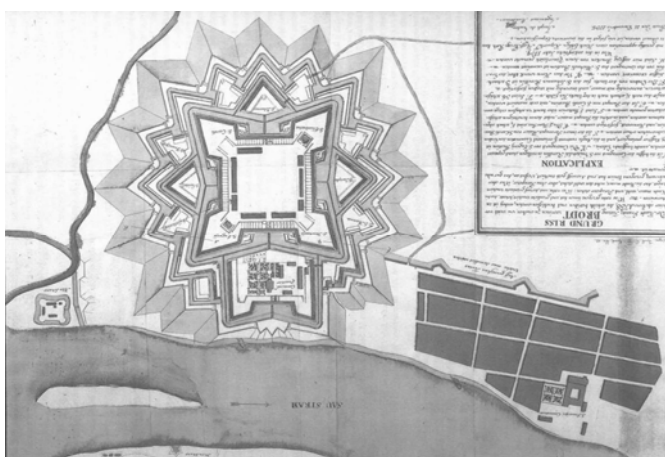
Fot. 1. Krajobraz naturalny i kulturowy obszaru Lonjsko Polje (fot. Željko Gašparović).

Photo. 1. Natural and cultural landscape of the Lonjsko Polje region (photo by Željko Gašparović).

¹ Szczegółowo krajobrazy przyrodnicze i kulturowe regionu Lonjsko-Polje, zwanego „Amazonią Europy” omawia U. Myga-Piątek

Wdrażanie odzyskanego krajobrazu kulturowego twierdzy do urbanistycznej struktury miasta

Jednym z ciekawszych kompleksów krajobrazowych o funkcji militarnej wrośłym w strukturę urbanistyczną małego miasta jest **Twierdza w miasteczku Slavonski Brod**, która dopiero po trzech stuleciach zmieniła użytkownika, funkcje i sposób zarządzania. Twierdza ta jest przykładem najlepiej zachowanej fortyfikacji systemu bastionowego w Chorwacji. Budowa twierdzy na ważnym szlaku komunikacyjnym była podyktowana planami obrony południowej granicy austriackiej za czasów Karola VI kiedy to na mocy zawartego w 1699 r. pokoju, po zakończeniu wojen austriacko-tureckich, rzeka Sawa stała się południową granicą pomiędzy Monarchią Austriacką i Cesarstwem Tureckim. Tu, z początkiem XVIII w., w myśl kontynuacji idei linii obronnej, której realizację na trasach Drava – Dunaj i Kupa – Sava zaczęto o wiele wcześniej, powstały twierdze bastionowe Gradiška, Brod, Rača, oraz Osijek na Drawie i Petrovaradin na Dunaju (Serbia). Twierdza Brod usytuowana była przy starej osadzie handlowej na szlaku handlowym, który prowadził z Niziny Panońskiej, przez Bośnię, do morza Adriatyckiego (ryc. 2 i 3). Prawie trzy stulecia, twierdza o powierzchni około 60 ha dominowała w panoramie miasta. Będąc pod zarządkiem władz wojskowych, aż do 1991 r. była wyizolowaną częścią struktury urbanistycznej miasta, niemniej od samego początku znacznie wpływała na jego rozwój. Wojsko jako użytkownik kompleksu według swoich potrzeb przez długie lata przystosowało obiekty historyczne do różnych funkcji, a formacje ziemne zatraciwszy swoje pierwotne znaczenie, zapuszczone, z biegiem lat uległy zniszczeniu.

Ryc. 2. Twierdza Brod z r. 1738 (oryginał w Kriegsarchiv w Wiedniu). **Źródło:** Marković M., *Brod: monografia , Slavonski Brod, 1994.*

Fig. 2. The Brod Fortress in 1738 (original in the War Archives in Vienna). **Source:** Marković M., *Brod: cultural-historic monograph, Slavonski Brod, 1994.*

Ryc. 3. Widok Brodu z lotu ptaka – zdjęcie z 1997 r. ze zbiorów zdjęć lotniczych sił SFOR.

Źródło: Kljajić J., *Brod Fortress, Slavonki Brod*, 1988).

Fig. 3. The Brod Fortress from bird's eye view in 1997 – SFOR's aerial survey. **Source:** Kljajić J., *Brod Fortress, Slavonki Brod*, 1988.

Do ich degradacji przyczynił się i rozwój miasta po II wojnie światowej nadgryzający stopniowo zewnętrzne struktury ziemne układu twierdzy, która w końcu znalazła się w samym jego centrum. Uciążliwa dla miasta pozycja kompleksu, a i dla wojska brak perspektyw rozwojowych, z początkiem lat 70. XX w. nakłoniły władze wojskowe do decyzji o opuszczeniu twierdzy i do wstępnych rozmów o przekazaniu jej terenów do dyspozycji miasta. Równocześnie, w drodze porozumienia z władzami wojskowymi, służba konserwatorska zaczęła prace inwentaryzacyjne i przystąpiła do opracowania kompleksowej dokumentacji konserwatorskiej do wieloletniego programu prac sanacyjnych oraz wypracowania koncepcji konserwatorsko-urbanistycznej ochrony i odnowy twierdzy w celu zagospodarowania terenu dla potrzeb miasta. W wyniku przeprowadzonych analiz i prac studialnych, po uwzględnieniu potrzeb miasta, generalna dyspozycja zagospodarowania terenu opracowana w latach osiemdziesiątych XX w. przewidywała uformowanie w bezpośrednim sąsiedztwie administracyjno-handlowego centrum miejskiego wielofunkcyjnego ośrodka kulturalnego o trzech podstawowych funkcjach: kulturalno-oświatowej, społecznej, sportowo-rekreacyjnej.

W myśl głównego celu rozwiązanie przestrzenne i planowane funkcje miały ściśle powiązać dotychczas wyizolowany obszar twierdzy z organizmem miejskim opierając się na stanie zachowania i realnych możliwościach odnowy jej historycznych elementów (Mavar, Begović, 1977).

Realizacja poddanej publicznej krytyce koncepcji konserwatorsko-urbanistycznej i programu konserwatorskiego zaakceptowanych przez władze miejskie rozpoczęła się dopiero w 1994 r., kiedy to twierdza ostatecznie została przekazana pod zarządek miasta. Niestety, ówczesne władze miejskie wiedzione swoją rolą w nowych warunkach politycznych, wymykając się spod kontroli konserwatorskiej, podjęły decyzje sprzeczne z logiką konserwatorską i wcześniej zaakceptowanym programem. Priorytetem stała się kosztowna rekonstrukcja zupełnie zniszczonych części ziemnych konstrukcji zewnętrznego obwodu obronnego. W rezultacie utopił się mega-projekt

przywracania twierdzy do życia miasta przysporzył władzom miejskim wiele kłopotów technicznych i finansowych, ponieważ koszty zagospodarowania i utrzymania terenu wzrosły ponad możliwości budżetu i państwowych dotacji ministerialnych (Mavar, 2000). Bez względu na to, przedsięwzięcie zasługuje na uwagę, ponieważ jest jednym z nielicznych pozytywnych przykładów w Chorwacji, kiedy same władze miejskie doceniając walory zaniedbanego powojkowego krajobrazu kulturowego i podejmują inicjatywę odnowy tego cennego zabytku, i na przekór zmieniającym się warunkom politycznym i ekonomicznym usiłują ją nadal kontynuować. Tym samym, zamiast unicestwienia obszaru i przeznaczenia na nowe inwestycje urbanistyczne, podkreślone zostaje znaczenie wartości historycznych i przyczynia się do podniesienia atrakcyjności krajobrazu tego małego, dzisiaj znowu przygranicznego, miasteczka.

Idee zagospodarowania odzyskanych obszarów powojkowych twierdzy Pula

Najlepszym przykładem dla rozważań o terenach powojkowych jest Pula, miasto położone nad Adriatykiem, w południowo-zachodniej części półwyspu Istria. Od połowy XIX w., aż do lat 90. XX w. funkcja militarna była głównym czynnikiem rozwoju, tej niegdyś małej osady rybackiej, która z czasem wyrosła w największy ośrodek urbanistyczny Istrii i przejęła główne administracyjne funkcje tego regionu. Tu od 1850 r., dla potrzeby pełnienia roli głównej bazy marynarki wojennej Cesarstwa Austrii, przeprowadzono obszerne prace budowlane, które obejmowały szereg inwestycji i prac inżynierskich w morzu i na lądzie. Rozbudowany system pierścieniowej twierdzy, podzielony na 17 odcinków obrony, stale udoskonalany i stopniowo poszerzany wokół miasta obejmował i archipelag wysp Brijuni, a sięgał po Zatokę Limską na północy, po Zatokę Rašką na wschodzie, na południe do przylądka Premantura i na południowy wschód aż do wyspy Lošinj. Równocześnie z budową fortyfikacji (forty i baterie nadbrzeżne i lądowe, punkty oporu, strażnice i inne wraz z towarzyszącymi przeszkodami i polami minowymi, powiązane siatką dróg fortecnych i okopów) rozwinęło się zaplecze z systemem wojskowej i cywilnej infrastruktury komunalnej (Brzoskwina, Czech, 2001; Krizmanić, 2004). Do wzmożonego rozwoju miasta według planów wojennych przyczynił się także rozwój specyficznego przemysłu oraz handlu i rzemiosła dla usług aparatu wojennego. Wszystko to pozostawiło piętno nie tylko w koncepcji urbanistycznej Puli, zatem w panoramie tego miasta, ale i w całym krajobrazie kulturowym południowej części Istrii.

Po upadku Austrii poforteczne tereny od 1920 r. częściowo użytkowały Włochy, a po 1947 większość z nich zagospodarowała Jugosłowiańska Armia Narodowa, a w 1991 r. Wojsko Chorwacji odziedziczyło te tereny. Ostatnich piętnaście lat obszary powojkowe (tu i niezurbanizowane poforteczne) w mieście i na jego peryferiach stopniowo podlegały demilitaryzacji i przeszły pod kompetencje władz cywilnych otwierając po prawie 150 latach perspektywę nowych możliwości i zasadniczych zmian w charakterze ich zagospodarowania i użytkowania. Atrakcyjne lokacje,

szczególnie te na samym wybrzeżu, wabią wielu potencjalnych inwestorów, którzy swój kapitał mają zamiar ulokować wyłącznie w budowę nowych osiedli turystycznych, terenów golfowych itp. Przy tym zmiany w postrzeganiu fortyfikacji jako obiektów atrakcyjnych, choćby turystycznie, są znikome.

W oczekiwaniu na decyzje na szczeblu państwowym, w kontekście różnych ofert, wiele grup społecznych i profesjonalistów samodzielnie rozpoczyna akcje i poszukiwania, które dałyby odpowiedź jak zachęcić do wykorzystania odzyskanych obszarów powojkowych dla potrzeb społecznych. Tym sposobem, rozwijając strategię rewitalizacji takich obszarów głównie w myśl postępu interesu publicznego, chcą brać udział w procesie planowania i włączyć się w system decydowania o przyszłości swojego miasta i tymże przejąć część odpowiedzialności za jego rozwój.

Publicznie przedstawiane obserwacje i prowadzone programy użytkowe pozwalają prześledzić, porównać i ocenić interesujące pomysły zagospodarowania powojkowych obszarów twierdzy Pula, ale także i innych.

Część studiów i analiz zaniedbanych terenów powojkowych preferuje ich tymczasowe użytkowanie. Podstawą dla zrozumienia takich, nowych tendencji w dynamice obszarów miejskich było obszerne studium berlińskiej inicjatywy „Urban Catalyst“, gdzie wraz z katalogiem taktyk tymczasowego użytkowania przytoczone są i inne argumenty. Między innymi, wymienione opracowanie potwierdza, że tymczasowi użytkownicy mogą mieć znaczny wpływ na rynek nieruchomości poprzez popularyzację nieznanymi miejsc, często korzystając ze strategii branding (promocji marki) zmierzają do ich symbolicznej i programowej redefinicji. To może przynieść długotrwałe efekty, jeśli dostrzegą to organy podejmujące decyzje o strategii rozwoju. Warto przytoczyć pomysły zawarte w projektach opracowanych przez nieformalną grupę studentów i absolwentów architektury z ośrodków akademickich Chorwacji, Słowenii, Włoch, (około 35 osób, większość z Puli), na podstawie przeprowadzonych analiz obszarów powojkowych, rozmieszczonych wkoło zalewu portowego Puli (*Pulska grupa...*, 2006).

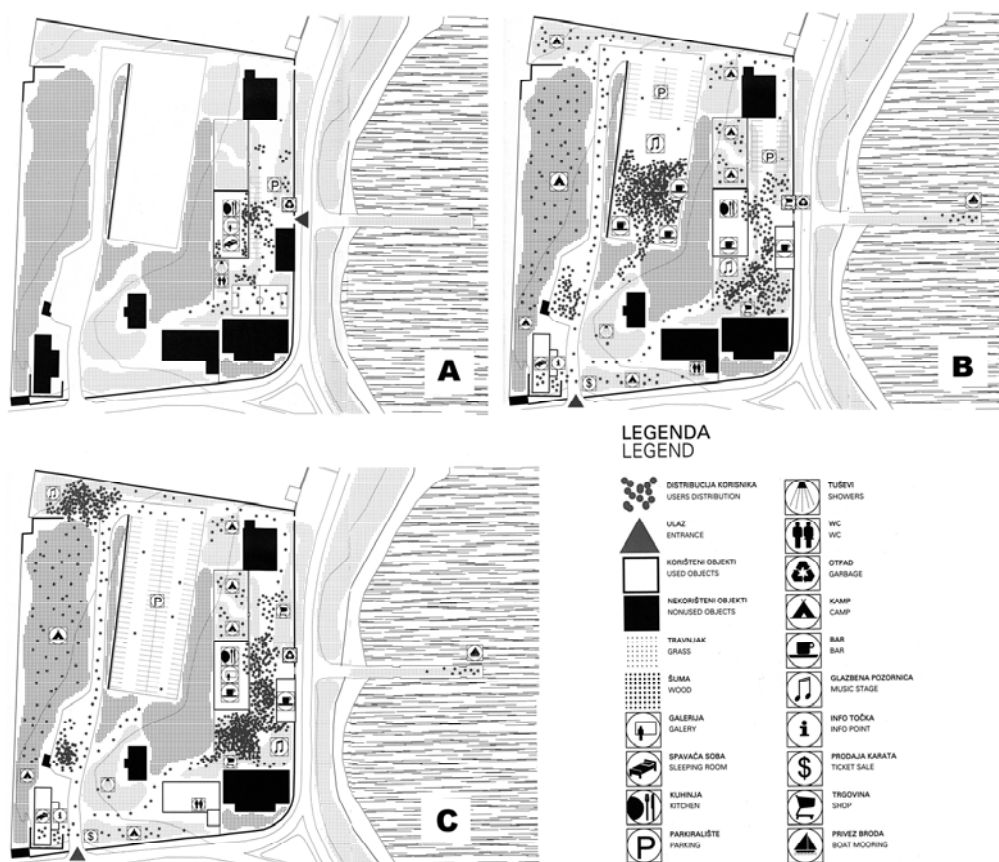
1. Projekt nazwany „Park małych odkryć“ opracowany przez grupę studentów Wydziału Architektury w Ljublanie przedstawia pierwszy krok w zagospodarowaniu jednego z wielu obszarów powojkowych zajmujących ogromną część terenów przybrzeżnych już wspomnianej Zatoki. Ten obszar tuż po jego opuszczeniu przez wojsko został gruntownie zdewastowany i pod względem bezpieczeństwa stał się jedną z problematycznych terenów miejskich, co zmuszało do interwencji. Projekt zakłada, że opuszczony i zdegradowany obszar może ulec rewitalizacji bez konkretnych inwestycji, metodą małych przemian, które będą bodźcem stopniowego przekształcenia obszaru i przyciągania użytkowników dbających o stan tego obszaru. Według autorów obszar niedostępny cywilom przez długie lata już tym samym zachęca do swojego rodzaju przygody odkrywania „zabronionego wybrzeża“. Głównymi zaletami tego, jak i innych takich obszarów, w większości przypadków, oprócz specyficznej architektury, jest bogata, nierzadko wyjątkowa szata roślinna, co

odpowiednio podbudowane faktami historycznymi i różnymi opowieściami zaprasza do zwiedzania. Małe akcje polegające na uporządkowaniu uruchamiają proces przemian w otoczeniu, a przeróżne ciekawe wnętrza, punkty widokowe i specyficzne elementy stają się generatorem nowych funkcji.

2. Ciekawy pomysł zawierają studia pulskiej grupy, która, odwrotnie od ustalonej praktyki, przedstawia pragmatyczną metodę planowania, opartą na doświadczeniach i konkretnych rezultatach dotychczasowych przypadków tymczasowego użytkowania tegoż samego zdemilitaryzowanego obszaru. Mianowicie podstawową tezą tej pracy jest twierdzenie, że użytkowanie terenu produkuje plany. Otóż w pierwszym przypadku użytkowania, dla potrzeb organizacji festiwalu muzycznych, trzeba było przeprowadzić poszukiwania dogodnej lokacji i potem siłami wolontariuszy uporządkowanie terenu (czyszczenie i wywóz śmieci, rekultywacja terenów zieleni) oraz prace przysposabiania istniejącej podstawowej infrastruktury (elektryczne i wodnokanalizacyjne instalacje) do nowych funkcji. W następnym etapie była akcja związana z organizacją warsztatów studenckich. Sami uczestnicy zagospodarowali jeden z opuszczonych budynków dla potrzeb pobytu, pracy i prezentacji rezultatów. Tak powstał załączek dla ukształtowania jednego wnętrza, które umożliwi wprowadzanie nowych treści i stopniowy rozwój programów użytkowania miejsca, dając zarazem i podstawy planistyczne dla zagospodarowania obszaru. Następni użytkownicy rozwijają już program korzystając z poprzednich doświadczeń, które są zarówno podstawą dla tworzenia zasad i warunków użytkowania. Grupa jednak wnioskuje, że tego typu programowanie może doprowadzić do pozytywnych rezultatów, ale z wielu względów domaga się regulacji prawnej (ryc. 4).

3. Nader interesująca jest także akcja jednego z absolwentów Wydziału Architektury w Ljubljanie, chociaż problem obszarów wojskowych jest tu tylko jednym z wielu. Autor wychodząc z założenia, że planowanie urbanistyczne w warunkach przemian, z socjalistycznego modelu ekonomicznego do neoliberalnego, musi ulec zasadniczym zmianom opracował tak zwany *czerwony plan* albo plan kryzysu dla Puli. Na mapie miasta oznaczył wydarzenia i akcje przeprowadzane w ostatnich latach, zarówno ze strony instytucji, jak i z inicjatywy mieszkańców (protesty, demonstracje, ale i komunalne akcje, prace wolontariuszy, mieszkańców itd.), a także miejsca możliwych konfliktów (np. opuszczone obszary czy obiekty, dewastacje, nieadekwatne funkcje itd.). Według autora jest to pierwszy krok w rozwijaniu teoretycznego modelu zagospodarowania miasta w nowych warunkach (ryc. 5). Na podstawie tych informacji, które ukazują na niewspółmierne warunki życia w różnych częściach miasta, opracował zarys możliwych strategii, które powinny wpłynąć na zmianę warunków, ale i stosunków życia w mieście. Przykładowo, przypadek tymczasowego użytkowania jednego powojskowego kompleksu jako miejsca festiwalu muzycznego wskazuje na konieczność opracowania strategii rozwoju wszelkich manifestacji kulturowych w mieście. Stwierdza przy tym, że oprócz strategii trzeba stworzyć taki model organizacyjny, który byłby zdolny przeprowadzić potrzebne

akcje sugerując reformę istniejącego modelu zarządzania na globalnym poziomie, albo utworzenie nowych organizacji (głównie na lokalnym poziomie), które byłyby w stanie zrealizować plan.

Ryc. 4. Pragmatyczna metoda planowania – studia Pulskiej Grupy na przykładzie Monumenti.

Źródło: Katarina 06: otvaranje pulske obale, 2006.

Fig. 4. A pragmatic planning method – Study of the Pula Group on the example Monumenti.

Source: Katarina 06: otvaranje pulske obale, 2006.

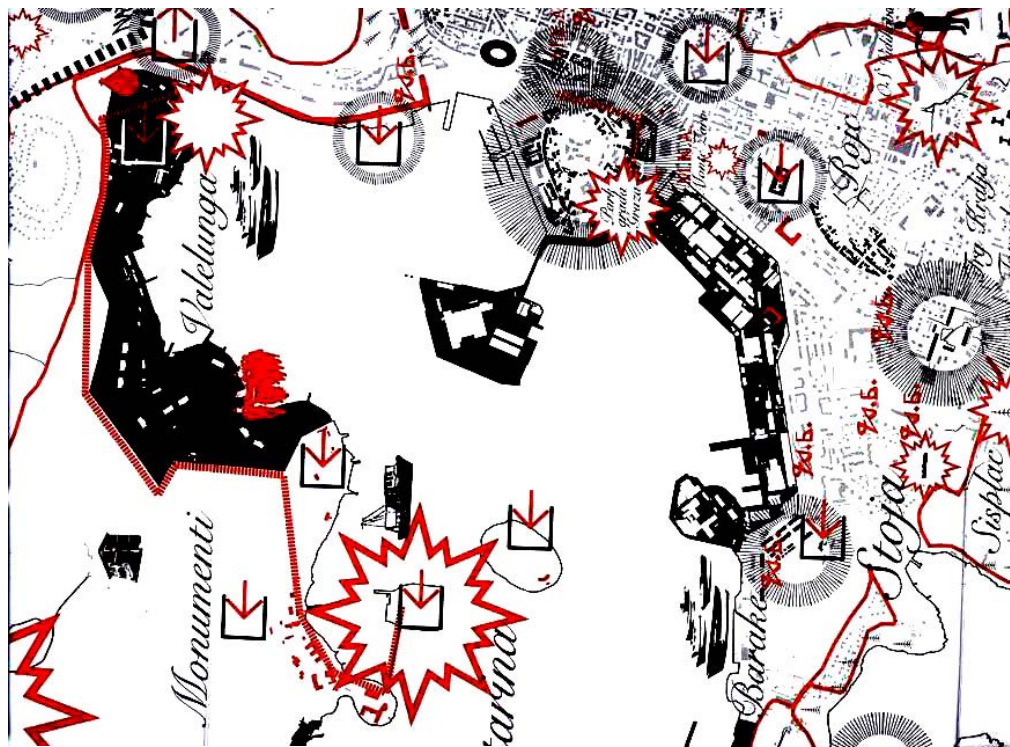
Trzeba podkreślić, że do rozwijania projektów planów zagospodarowania powojennych obszarów w Chorwacji nie miały wkład dali naukowcy i studenci architektury Politechniki Krakowskiej w Krakowie. Oni to, współpracując z Ministerstwem Kultury Republiki Chorwacji, na podstawie oględzin i podstawowej dokumentacji opisowej i technicznej wykonanej w trakcie letnich warsztatów w okresie od 2001 do 2006 r. opracowali, według polskich metod, koncepcje zagospodarowania

i adaptacji wybranych obszarów powojkowych (wyspa Mali Brijun, grupa forteczna Barbariga, półwysep Prevlaka) wraz z historycznymi obiektami, głównie na współczesne cele turystyczne. Prace opublikowane są w biuletynach warsztatów (*Bilten...*, 2003, 2006).

PODSUMOWANIE

Problem zagospodarowania odzyskanych obszarów powojkowych w Chorwacji nie jest nowy i tylko na pozór prosty. W obrębie dużych miast (np. Zagrzeb, Split, Osijek, Rijeka) w głębi kraju zwłaszcza większość takich obszarów, niegdyś głównie w funkcji koszar lub zaplecza wojskowego, konsekwentnie, ale nie bez trudności, już dziesiątkami lat jest przystosowywana do nowych funkcji. Są to głównie siedziby instytucji rządowych, zarządów lub administracji miejskiej, uczelnie i miasteczka studenckie, ośrodki szkoleniowe, itp. Natomiast na wiele trudności napotyka zagospodarowanie powojkowych obszarów na wybrzeżu. Jedną z poważnych przyczyn tego stanu rzeczy jest opieszałość procesu podejmowania decyzji związanych z przenoszeniem kompetencji w sprawie zarządzania, co zwiększa niebezpieczeństwo dewastacji odzyskanych obszarów. Liczni inwestorzy postrzegają tylko wartości materialne tych obszarów i świadomi zysku tu chcą ulokować swój kapitał w ogóle nie biorąc pod uwagę, względnie w niewielkim stopniu, potrzeby lokalnej społeczności. Wartości kulturowe i krajobrazowe obszarów powojkowych jeszcze wciąż są niedoceniane przez opiniotwórcze miarodajne instytucje, co jest powodem wielu konfliktów związanych z podejmowaniem decyzji o ich zagospodarowaniu. Równocześnie obecna jest i niepewność czy te wartości będą wykorzystane dla potrzeb ogólnych i postępu publicznego, co pobudza wzrost zainteresowania nieformalnych grup społecznych ich tymczasowym użytkowaniem.

W przypadku Puli, gdzie opuszczone obiekty wojskowe stanowią znaczną część krajobrazu miejskiego i podmiejskiego, mieszkańcy oczekują rozwiązania wielu życiowych problemów, co potwierdzają spontaniczne akcje które, między innymi, doprowadzają do rozwijania różnych programów użytkowania. Niestety, niedostatek świadomości walorów odzyskanych obszarów powojkowych i ogólnej koncepcji o ich przeznaczeniu, a przede wszystkim nieobecność dialogu pomiędzy kompetentnymi instytucjami i wszystkimi zainteresowanymi stronami, ujemnie odbija się na całokształcie stanu zachowania i planach zagospodarowania tych obszarów. W takiej sytuacji najwięcej problemów przedstawiają najcenniejsze pod względem kulturowym obszary, tak w mieście, jak i w jego okolicy, gdzie plany rozwoju turystyki mogą przynieść (w interesie i pod dyktando neoliberalnego kapitału oraz handlu nieruchomościami) zasadnicze zmiany w charakterze ich zagospodarowania i użytkowania, i doprowadzić do niepowetowanych strat w zachowanym krajobrazie kulturowym.

- prosvjed / protest
  - žalba / complaint
  - okupacija / occupation
  - deložacija / eviction
  - demonstracija / demonstration
  - radna akcija čišćenja / volunteer work
  - sadnja stabala / tree planting
  - rušenje stabala / tree cutting
  - **Zd.S.** oslikane trafostanice - gradska radionica / painted substations - city workshop
  - pješačke staze - KRUPP / pedestrian paths - KRUPP
  - **M.K.A.** mala komunalna akcija / small communal action
  - bijele ceste / dirt roads
  - substandardna naselja / substandard neighbourhoods
  - prazne zgrade / empty buildings
  - bespravna izgradnja / illegal construction
  - vojska / army
  - gradski privezi / city mooring
  - predviđene obilaznice / planned ring-roads
  - granica Grada / municipality border
- 0 100 200 500 1.000

Ryc. 5. Fragment tzw. "Czerwonego Planu" obejmujący zwolnione przez wojsko obszary w sąsiedztwie portu w Zatoce Pulskiej.

Źródło: autor: Jurcan E., przygotowanie: Grupa Pula, Pula, 2008.

Fig. 5. Fragment of the Red plan with liberated military areas along the port Pula bay.

Source: author: Jurcan E., prepared by the Pula Group, Pula, 2008.

LITERATURA

- Beritić L., 1962: Obalna utvrđenja na našoj obali, *Pomorski zbornik*, JAZU, s. 217-263, Zagreb.
- Bilten međunarodnih ljetnih radionica arhitekture, Mali Brijun 2001 i 2002, svezak 2, Zagreb, 2003.*
- Bilten međunarodnih ljetnih radionica arhitekture svezak 5, Mali Brijun 2003 i 2004, Zagreb, 2006.*
- Brzoskwinia W., Czech P. 2001: Fortyfikacje Twierdzy Pola – bazy austro-węgierskiej floty wojennej (1850-1914). Teka komisji urbanistyki i architektury o/PAN w Krakowie, Kraków.
- Krizmanic A., 2004: Fortifikacijska arhitektura Pule u okviru obrambenog sustava XIX. st. do 1918., Pula 3000 Pola Prilozi za povijesnu sintezu, s 101-149, Pula.
- Krmpotić Lj., 1997: Izvještaji o utvrđivanju granica Hrvatskog Kraljevstva od 16. do 18. stoljeća, Hannover – Karlobag – Čakovec.
- Kruhek M., 1995: Krajiške utvrde hrvatskog kraljevstva, Zagreb.
- Marković M., 1993: *Descriptio Croatiae*, Zagreb.
- Mavar Z., Begović V., 1977: Uvodna konzervatorsko-urbanistička koncepcija revitalizacije tvrđave u Slavonskom brodu, *Vijesti muzealaca i konzervatora* nr. 4-5, Zagreb.
- Mavar Z., 1998: Tereny powodziowe rzeki sawy – ochrona i zarządzanie na przykładzie „Lonjsko polje“, materiały Międzynarodowej konferencji naukowej „Krajobraz dolin rzecznych po katastrofie“, s. 197-202, Kraków
- Zofia Mavar, 2000: Uwagi na temat odnowy twierdzy z XVIII w. w mieście Slavonski Brod, materiały Międzynarodowej konferencji naukowej „Co robimy aby zachować piękno historycznych miast“, Wrocław
- Mavar Z., Mutak K., Diklić B., 2001: Katalog ruralnih naselja: Lonjsko Polje, Zagreb
- Regan K., Kaniški T., 2003: Hrvatski povijesni atlas, Zagreb
- Pulska grupa, 2006: Katarina 06: otvaranje pulske obale, Pula

SUMMARY

ISSUES IN RESTORATION, PRESERVATION, AND MANAGEMENT OF POST-MILITARY CULTURESCAPE IN CROATIA

Due to its geopolitical position on the map of Europe and their military and strategic importance, Croatia inherited countless sites and compounds of defensive architecture dating to various periods of history. An analysis of their placement proves their concentration along the roads and rivers being the trade routes, and in strategic border locations within the country and along the Adriatic coast. The historical heritage of this type is decisive for the specific character of the culturescape in various

regions of Croatia. Depending on the circumstances and fitness of individual locations to defensive purposes, the roles and histories of fortifications and areas related to them varied.

Research proves that the compounds from the earliest historical periods have been preserved to our times either in the form of archaeological relics or as sites that have long been abandoned and ruined, while the condition of most modern defence facilities has remained relatively good. A separate group among the latter are the fortifications from Austrian times, concentrated along the former border with the Ottoman Empire along the Sava River and on the Adriatic coast. Due to their advantageous situation for defensive purposes, many of them have long retained the continuity of this form of use – unfortunately until our days. Due to the changing requirements of defensive arts and the introduction of new defensive positions parallel to the development of offensive techniques and also for other reasons, with the passage of time, most facilities underwent major changes pertaining primarily to their form and structure. With the reduction of the military functions, some facilities were abandoned, which would result in continuing destruction. Others would for a long time remain in the custody of military authorities, and are now being adapted to new functions.

The major political, economic, social and other processes of the last decade have brought plenty of profound changes in various areas of life. They resulted in the increased need for introducing basic changes in the forms of use and management, and the means of supervising post-military culturescape.

The subject embarked upon here is an attempt to define the scope of problems related to such areas, and the formulation of plans for their adaptation to contemporary functions in the new political and economic conditions. The subject of research is the selected facilities developed in the Dual Austro-Hungarian Empire that – being now devoid of the leading military function – may not only complement and expand the tourist offer related to cultural heritage at the same time support the creation of a strategy for social and economic development and improvement of living conditions in the areas of specific post-military landscape. The material presented here makes it possible to evaluate the level of preservation of the assets of the individual post-military landscape, the definition of their role for the value and resources of culturescape and the presentation of various concepts of adjusting them to new functionalities. Worth special attention among numerous such cases are the civil initiatives, plans, designs, and projects focused on the areas of post-military landscape of Pula, the city whose urban development continued to be subjected to its military functions for the last two centuries.

Tłum. Piotr Krasnowolski